

суспільство за рахунок популяризації діяльності вищого навчального закладу, аналізу актуальних наукових питань, висвітленню особливостей розвитку наукової та освітньої сфери.

Джерела та література:

1. Устав императорских российских университетов. – СПб., 1804.
2. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1. (1802 – 1815 год.). Выбранные творы: у 6 т. // Д. И. Багалей. – Харьков, 2004. – Т. 3.
3. Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – СПб., 1809. – № 22.
4. Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – СПб., 1810. – № 25.
5. Посохов С. И. Актовые речи профессоров-иностранцев Харьковского университета первой четверти XIX в.: трансфер университетской идеи / С. И. Посохов // Вопросы образования: ежеквартальный научно-образовательный журнал / Ред. Я. И. Кузьминов. – 2008. – № 3. – С. 264 – 275.
6. Друганова О.М. Суспільно-просвітницька діяльність викладачів вищих навчальних закладів України (XIX – початок XX століття) / О.М. Друганова // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – Харків: ХДАДМ, 2006. – № 1. – С. 39 – 43.
7. Мартиненко О. М. Організація науково-дослідної роботи викладачів вищих навчальних закладів в Україні (XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / О. М. Мартиненко. – Харків, 1999. – 20 с.
8. Нефёдова М. В. Актовые речи профессоров Казанского университета как форма организации воспитательного процесса студентов [Электронный ресурс] / М. В. Нефёдова // Научно-практический журнал «Психология, социология и педагогика». – 2013. – № 4. – Режим доступа: <http://psychology.snauka.ru/2013/04/2126>
9. Обзорение публичных преподаваний в Императорском Харьковском университете за 1806 – 1825 гг. – Харьков, (ежегодное издание).
10. Яков Л. О влиянии университетов на образование и благосостояние народа / Л. О. Яков // Речи, говоренные в торжественном собрании императорского Харьковского университета. – Харьков, 1808.
11. Lang Joseph Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften. Об изучении юридических и политических наук [параллельно на рус. и нем. яз.], в кн.: Речи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 30 июня 1810г. – Харьков, 1811.
12. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905). Т. 1: История факультета/ [под ред. М.П.Чубинского, Д.И.Багалей]. – Харьков: Печатное дело, 1908.
13. Речь о сущности, важности и назначении политических наук, произнесенная в торжественном собрании Императорского Харьковского университета професором политической экономии и дипломатии Тихоном Степановым. 30 августа 1833 г. – Харьков: Университетская типография, 1833.

Аннотація

Анализируются торжественные речи преподавателей Харьковского университета, которые были обнародованы в процессе проведения торжественных актов в первой трети XIX в.

Ключевые слова: актовые речи, финансы, финансовая наука, политическая экономия, камеральные науки, физиократы.

Annotation

Analyzes the solemn speeches of teachers of Kharkiv University, which were made public during the festive occasions in the first third of the nineteenth century.

Keywords: solemn speeches, finance, financial science, political economy, science desk, Physiocrats.

УДК 94:37(477)«18»

Ірина Телегуз
(Київ)

ОРГАНІЗАЦІЙНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТ.

Розкривається питання формування учбових округів на території українських губерній у першій третині XIX ст.

Ключові слова: освітня система, учбовий округ, українська еліта, імперія, українська губернія, нація.

Стан і перспективи розвитку освітньої сфери сьогодні з одного боку залежать від політики влади та діяльності еліти, а з іншого – заклади освіти формують особистість відповідно до вимог суспільства і є середовищем зростання нової еліти. Тому освітні реформи у державній політиці завжди були одними з пріоритетних, оскільки безпосередньо впливали на подальший розвиток суспільства. Актуальність нашого дослідження зумовлена потребою критичного аналізу

особливостей трансформації освіти в Україні першої третини XIX ст., як осмислення певного досвіду в процесі розвитку українського суспільства на тлі соціально-економічної, суспільно-політичної і культурної ситуації в Російській імперії.

Історія розвитку освіти в Україні початку XIX ст. неодноразово була в полі зору науковців, зокрема С. Сірополка [1]. Останнім часом українські історики звернули увагу на вивчення освітнього розвитку України XIX ст. в контексті адміністративно-управлінських (В. Шандра [2; 3]), етнонаціональних (Ю. Поліщук [4], С. Коляденко [5]) та педагогічних процесів тощо. Незважаючи на такі наукові здобутки, питання становлення і розвитку освітньої системи потребує переосмислення.

Мета нашої статті – проаналізувати організаційні трансформації освітньої системи в українських губерніях у першій третині XIX ст. в контексті національної політики Російської імперії та впливу місцевих еліт в імперській структурі.

Об'єднані території в межах одного державного простору Російської імперії на початку XIX ст. мали різний культурний досвід, орієнтації та освітні традиції. При цьому відмінності існували і в межах українських етнічних територій, що пояснюється різним часом входження їх до складу імперії Романових і перебування під впливом європейських культурно-освітніх процесів, зокрема, польських. Інтеграція Гетьманщини до складу Російської держави негативно вплинула на розвиток освіти українців у XVIII ст. Остання знаходилась під значним впливом релігійних чинників, а із втратою самостійності українського православ'я, русифікацією української еліти освітні переваги були втрачені (зокрема, вищий рівень письменності українців, ніж росіян у XVIII ст.). Ліквідація автономії Гетьманщини та Запорізької Січі майже співпадає із втратою державності Кримського ханства та Речі Посполитої. Ми підтримуємо думку, що заселення і розбудова великих південних територіальних просторів України від Дунаю до Дніпра – Донця – Берди – Кубані відбувалося українцями, хоча важливою є й роль інших етносів у розвитку регіону. В результаті відбулося своєрідне поєднання культур різних народів, створення етнокультурного симбіозу у населення Південної України, де, все ж таки, головне місце належало представникам українському етносу [6, с. 44.]. При цьому варто пам'ятати про турецький та мусульманський чинник розвитку освіти кримських татар. Поділи Речі Посполитої і приєднання Правобережної України до складу Російської імперії означало, що в цьому регіоні освіта розвивалася під впливом поляків, а також римо-католицької, греко-католицької церков і чернечих орденів францисканців, єзуїтів, домініканців, кармелітів, василіан, які наприкінці XVIII ст. утримували на Правобережжі близько 120 монастирів, при яких працювали шкільні установи [4, с. 198.]. Взагалі-то дуже складно класифікувати все те, що відбувалося в сфері освіти на території Російської імперії початку XIX ст., як освітню систему. Швидше за все це був процес не тільки завоювання територій, а й співіснування та поступове підпорядкування (інкорпорація) існуючих освітніх традицій та систем в єдиний імперський політико-культурний організм.

Росія в той час робила перші кроки до створення державної системи освіти. Уніфікація в цій сфері активізувалася з початком роботи у 1782 р. Комісії зі створення народних училищ Російської імперії, яка опікувалася також університетською освітою. Згодом була сформована система державного управління освітою. У 1802 р. імператор Олександр I видав Указ про створення Міністерства народної освіти, згідно з яким освіта оголошувалася поступовою, загальною та безкоштовною. Першим міністром було призначено українця Петра Васильовича Завадовського.

Українські землі, які перебували під владою Російської імперії, опинилися під впливом її освітньої політики та органів влади. Освітні адміністративні одиниці отримали назву навчальних (учбових) округів, які територіально обмежувалися поєднанням декількох губерній в одному окрузі. На початку XIX ст. адміністративно-територіальний поділ на губернії в Україні виглядав наступним чином: в Лівобережній Україні була Чернігівська і Полтавська губернії, в Слобідській Україні – Слобідсько-Українська губернія (від 1835 р. – Харківська), в Правобережній Україні – Волинська, Київська і Подільська губернії, а на півдні України і в Криму – Миколаївська (від 1803 р. у зв'язку перенесенням центру – Херсонська), Катеринославська і Таврійська губернії [7, с. 238 – 239]. Згідно наказу від 24 січня 1803 р. в Російській імперії було створено шість учбових округів: Московський, Петербурзький, Казанський, Віленський, Харківський і Дерптський. Вважаємо, що така невелика кількість учбових округів пояснювалася низьким рівнем розвитку освіти в Російській державі. Створюючи учбові округи, тоді звертали увагу на спроможність міста чи округу наповнити університет відповідними викладацькими і студентськими кадрами, а також зважали на ініціативу місцевої еліти. На початку 1803 р. в запланованих шести початкових округах імперії діяли три університети: в Москві, Дерпті, Вільно,

ще три передбачали відкрити в найближчому майбутньому – в Харкові, Казані, Санкт-Петербурзі. Згодом планували відкрити університети в Києві, Тобольську, Устюг-Великому [8, с. 15]. Показово, що до 1830 р. російські університети мали більше неросійських професорів і студентів, аніж російських [9, с. 112]. Що характерно, прагнення українців до відкриття університету неодноразово фіксували російські урядовці в другій половині XVIII ст. Були проекти, звернення, прохання про відкриття вищих навчальних закладів в Батурині, Чернігові, Києві, Переяславі, Сумах та ін., в той час коли такі ініціативи в російських губерніях заявили лише дворяни Орловського повіту [1, с. 208 – 211]. На жаль, ініціатива щодо відкриття на Лівобережжі університетів не була реалізована у XVIII ст. Тож вже на початку XIX ст. активно розгорнулася ця справа на території України і відповідно постало про створення центрів учбових округів.

Територія Лівобережної, Слобідської та Південної України (Слобідсько-Українська, Чернігівська, Полтавська, Миколаївська, Таврійська, Катеринославська губернії) і території Орловської, Воронежської, Курської губерній, землі Донських і Чорноморських козаків входили до Харківського учбового округу, Правобережної України (Волинська, Подільська, Київська губернії), а також Віленська, Гродненська, Могилевська, Мінська губернії – до Віленського округу. Центрами учбових округів були університети, які поєднували в собі функції вищого навчально-наукового закладу та навчально-адміністративного органу [10, с. 21 – 22]. В Україні був створений у 1805 р. Харківський університет. Спочатку поділ губерній між округами здійснювався незалежно від етнічних, історичних чи регіональних особливостей і визначався близькістю університету чи іншого вищого навчального закладу [2, с. 146 – 148]. Віленський і Харківський учбові округи обіймали не тільки величезні території, а й поєднували відмінні освітні традиції, настрої і позиції місцевої еліти, що в подальшому призвело до переформування цих адміністративно-освітніх одиниць.

Культурно-освітня інкорпорація приєднаних земель потребувала часу, кадрів та ін. Виходячи з того, що імперія – це «ієрархічно організована політична система, у якій центральна еліта і влада домінують над периферійними елітами і спільнотами, діючи як посередники в їхніх важливих узаємодіях і спрямовуючи потоки ресурсів від периферії до центру і знову до периферії» [11, с. 19], вважаємо, що й організаційні і будь-які інші зміни в освітній сфері теж були залежні від такої системи. Багатонаціональна Російська імперія на початку XIX ст., зважаючи на особливості новопрієднаних земель, задля збереження територіальної єдності держави в своїх політичних кроках вважала необхідністю спиратися на місцеву еліту приєднаних земель, але до тієї межі, яка зберігала територіальну цілісність імперського простору. А. Каппелер стверджує, що головним стрижнем Російської імперії була лояльність підданих щодо держави та правлячої династії, тому лояльність неросійського населення околиць мала для нього першочергове значення [12]. Освітня сфера в регіонах Російської імперії була відображенням впливовості політичних позицій місцевої еліти. Якщо вплив еліти був потужним, освітній рівень вищим, то й імперія змушена була враховувати її регіональні інтереси, щоб при цьому забезпечувати територіальну цілісність держави. Культура й освіта в колишніх землях Речі Посполитої (за винятком Курляндії) залишилися й за російського панування польськими і мали вплив на литовців, білорусів та українців [9, с. 114]. Мусимо визнати, що поляки не лише домінували в освітній та культурно-інтелектуальній сфері в Правобережній Україні, а й були одним із освічених етносів в Росії. А діяльність А. Чарторийського як попечителя Віленського округу на території так званих західних губерній Російської імперії була спрямована на єдність навчального процесу в усіх напрямках на території колишньої Речі Посполитої [13, с. 210].

Організаційна трансформація освітньої системи в українських губерніях була безпосередньо пов'язана із змінами в діяльності Міністерства народної освіти Російської імперії. В 1817 р. воно було перейменоване в Міністерство духовних справ і народної освіти, відповідно до його компетенції були включені справи всіх віросповідань. Однак в 1824 р. духовні справи православного віросповідання були відокремлені від Міністерства і передані у відання Синоду, а всі справи іноземних віросповідань залишилися в підпорядкуванні Міністерства народної освіти [14].

В 1818 р. навчальні заклади Київської губернії були переведені в підпорядкування Харківського університету. В міністерських постановах це пояснювалося територіальною близькістю та зручністю управління [15]. Відповідно до нового розподілу губерній по учбовим округам від 31 жовтня 1824 р. Харківський учбовий округ складався із 16 губерній і областей: Слобідсько-Української, Чернігівської, Полтавської, Київської, Курської, Астраханської, Кавказької, Грузії, Імеретії, Менгрелії, Херсонської, Катеринославської, Таврійської, Бесарабської

області, земель військ Донського і Чорноморського. Віленський учбовий округ включав в себе 6 губерній та областей: Віленської, Гродненської, Мінської, Волинської, Подільської і Білостоцької області [16, с. 1789]. Проте, вже на початку 1831 р. до Харківського округу були приєднані Волинська і Подільська губернії [13, с. 210].

Підпорядкування навчальних закладів міста Одеси Рішельєвському ліцею у липні 1830 р. заклало основи створення Одеського учбового округу [17, с. 358]. Вже в листопаді цього ж року у підпорядкування попечителя Одеських навчальних закладів перейшли навчальні заклади Бессарабської області [18, с. 363]. Розширення впливу Одеського округу відбулося в 1832 р., коли під його владу були передані навчальні заклади Херсонської і Таврійської губерній [19, с. 532].

Польське повстання 1830 – 1831 рр. і участь у ньому студентів та викладачів Віленського університету вплинула на чергові організаційні зміни в освітній сфері – було ліквідовано Віленський учбовий округ. Створення 14 грудня 1832 р. Київського учбового округу стало черговим кроком в організації державної системи освіти в імперії та її управління на місцях [20, с. 533]. Новий учбовий округ, до складу якого ввійшли Київська, Подільська, Волинська і Чернігівська, а пізніше і Полтавська губернії (1839 р.), повинен був проводити активну централізаторську політику самодержавства, протистояти поширенню революційних ідей серед студентства та контролювати існуючу мережу освітніх закладів [3, с. 49 – 50.]. Але на Правобережжі все ще зберігався польський вплив в освіті. Відкриття університету Св. Володимира у Києві в 1834 р. сприяло розвитку науки в місті.

Складність релігійної та мовної структури Російської імперії знаходила своє віддзеркалення в освіті. На території Харківського, Київського та Одеського округів релігійний чинник визначався в основному трьома найвпливовішими течіями християнства: православні, римокатолики, греко-католики, а також мусульманства. «Християнські еліти російський уряд визнавав рівними, і йому, як правило, вдавалося забезпечити їхню лояльність шляхом кооптування у дворянство, гарантії їхнього самоврядування і збереження землеволодінь і привілеїв» [9, с. 121]. Українська еліта асимілювалася, тому існувала потреба у появі нової національної еліти, якою і стала інтелігенція XIX ст. Інтерграція українських еліт впродовж століття призвела до того, що частина української шляхти намагалася поєднати місцевий патріотизм із лояльністю до Російської монархії. Водночас освітня сфера була значною мірою «втрачена», порівняно з часами Гетьманщини, але перша третина XIX ст. засвідчила позитивні зрушення в цьому питанні.

Відмінність освіти ранньомодерної доби від модерної полягала в тому, що через економічні та інші чинники потреба в освіті зростала, ця сфера все більш ставала ідеологічно важливою. Водночас в XIX ст. вплив релігійних інституцій на її розвиток ще зберігається, хоч зростає світський характер і збільшував вплив імперської влади на функціонування навчальних закладів різного рівня. В Російській імперії цей вплив був досить вагомим через православну церкву, а створення Міністерства освіти і освітньо-адміністративні поділи зафіксували цю ієрархію освітнього підпорядкування в державі. В першій третині XIX ст. ряд організаційних трансформацій в Російській імперії зумовили появу на території українських губерній трьох учбових округів (Харківський, Київський, Одеський), при чому в двох були відкриті університети – Харківський (1805 р.), Київський (1834 р.), а в Одесі діяв Рішельєвський ліцей (1817 р.). Це стало сприятливим чинником у формування наукових центрів в Україні – Харків, Київ, Одеса, винятком було місто Полтава, яке хоч і не було центром учбового округу, але діяльність місцевої української еліти сприяла тому, що воно стояло поряд з трьома попередніми науковими центрами [21, с. 399 – 402]. Популярність ідей романтизму зумовила інтерес науково-освітньої еліти краю (не обов'язково етнічних українців) до вивчення народу цієї місцевості, до формування і поширення символів, історичної пам'яті та цінностей українців.

Більш сильні державницькі прагнення польської еліти, збереженість і розвиток польської освіти, вважаємо, позитивно вплинули на розвиток польського національного руху. Українська еліта, яка повинна була посилити свій вплив і вийти із середовища, якому були зрозумілі і близькі цінності, традиції «селянської» нації, зростала у імперську середовищі, протистояла польському руху за національне визволення і виборі своєї політичної (не)лояльності до імперії та усвідомлення своєї національної окремішності. Саме еліта мала заявити про національні інтереси всієї місцевої (в межах імперії) спільноти.

Отже, створення державної системи освіти в Російській імперії в українських губерніях мало певні особливості пов'язані із різними культурно-освітніми та державними традиціями приєднаних земель. Учбові округи, на чолі з університетами і попечителями, створювались і змінювались відповідно до освітньої ситуації на місцях, впливу місцевої еліти, а також були

реакцією на загострення національних питань в імперії (польські повстання). Учебні округи стали ще одним механізмом контролю над імперією.

Джерела та література:

1. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
2. Шандра В. Навчальні округи / Валентина Шандра // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г – Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 146 – 148.
3. Шандра В. До історії створення та діяльності Мінського (Київського) учбового округу / Валентина Шандра. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/geo/0/8.pdf>
4. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII ст. – початок XX ст.). / Ю. Поліщук – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 432 с.
5. Коляденко С. Кременецький ліцей в систем освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.) / С. Коляденко – Житомир, 2002. – 130 с.
6. Іванова Л. Демографічні та етнічні процеси в Запорозькому краї та Південній Україні у XVIII ст. / Л. Іванова // Наукові праці історичного факультету. – Вип. XXXVI. – Запорозжя. – С. 38 – 45.
7. Маркова О. Губернія / О. Маркова // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г – Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 238 – 239.
8. Об устройстве училищ 24 января 1803 г. // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – С.-Пб., 1802 – 1825. – Т. 1. – Стб. 15.
9. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер // – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – XII + 360 с., 11 карт.
10. Об учреждении учебных округов 24 января 1803 г. // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – С.-Пб., 1802 – 1825. – Т. 1. – С. 21 – 22.
11. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / О. Мотиль – К.: Критика, 2009. – 200 с.
12. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії / А. Каппелер – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/kappeler-2.htm>.
13. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802 – 1902 / С. Рождественский – С.-Пб., 1902. – 785 с.
14. Министерство народного просвещения // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – С.-Пб.: Брокгауз-Ефрон. 1890 – 1907. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/67688.
15. О причислении учебных заведений Киевской губернии к Округу Харьковского университета 23 сентября 1818 г. // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – С.-Пб., 1802 – 1825. – Т. 1. – Стб. 1198.
16. О новом распределении губерний по навчальным округам // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – С.-Пб., 1802 – 1825. – Т. 1. – Стб. 1788 – 1789.
17. О подчинении учебных заведений Ришельевскому лицезу 30 июля 1830 г. // Сборник постановлений по министерству народного просвещения: [В 3-х т.]. – 2-е изд. – С.-Пб.: Тип. В. С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 2. – Стб. 357 – 358.
18. О подчинении учебных заведений Бессарабской области Ришельевскому лицезу и попечителю Одесских учебных заведений // Сборник постановлений по министерству народного просвещения: [В 3-х т.]. – 2-е изд. – С.-Пб.: Тип. В. С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 2. – Стб. 363.
19. О подчинении учебных заведений Херсонской и Таврической губерний Попечителю Одесских училищ 9 декабря 1832 г. // Сборник постановлений по министерству народного просвещения: [В 3-х т.]. – 2-е изд. – С.-Пб.: Тип. В. С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 2. – Стб. 532.
20. Об учреждении Киевского учебного округа // Сборник постановлений по министерству народного просвещения: [В 3-х т.]. – 2-е изд. – С.-Пб.: Тип. В. С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 2. – С. 533 – 536.
21. Борисенко В. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX століття / Володимир Борисенко – К.: Либідь, 1998. – 616 с.

Аннотація

Раскрывается вопрос формирования учебных округов на территории украинских губерний в первой трети XIX в.

Ключевые слова: образовательная система, учебный округ, украинская элита, империя, украинская губерния, нация.

Annotation

The article deals with the question of formation of school districts in the territory of the Ukrainian provinces in the first third of the XIX century.

Key words: educational system, school district, the Ukrainian elite, Empire, Ukrainian province, nation.